DERTIGSTE JAARGANG

JaGDaF

nummer 139 . dertigste jaargang nr 2 . 1 juli 2017 . 7 tammoez 5777

יחדין

Driemaandelijks magazine voor Joods Groningen, Drenthe en Friesland

IN DIT NUMMER

Redactioneel 2

O.R.T. 3

De Israëli die de mensheid beschrijft: Yuval Noach Harari 5

Is het daar niet gevaarlijk? 6

The Unknown, Thirty-Six Etchings 7

Men geve geen warme kruik 8

Er staat nog een sjoel in de Folkingestraat 11

Er staat een Jeugdsjoel in de Folkingestraat, maar hoe lang nog? 12

Familie Polak: een zoektocht 14

De vooraanstaande rol van de Joodse violist 16

Men Neme 18

Rondom boeken 20

Nawoord bij 'Rondom Boeken' 22

Bericht van Stichting Stolpersteine 23

Loeach 24

Het nieuwe jaar 5778
26

Joodse feest- en treurdagen 5777/2017 27

1 augustus Vastendag van 9 Aw Verwoesting van de tempels

REDACTIONEEL

De lossing van de (eerstgeboren) zoon – daar wist u natuurlijk al alles van? Voor alle zekerheid vertelt rabbijn Shimon Evers ons daar nog even het fijne van…
Hoe werden besnijdenissen voor de oorlog geregistreerd? Inderdaad in een Moheelboekje.
En nog veel meer wetenswaardigheden in dit zomernummer van *JaGDaF.*

Een doorn in al onze ogen! De gemeente Groningen wil de vroegere Jeugdsjoel in de Folkingedwarsstraat “mogelijk op de vuilnisbelt gooien”. Marcel Wichers laat er zijn licht over schijnen. Wij hopen van harte dat het slechts om een krantenbericht gaat!

Als de volgende *JaGDaF* verschijnt, zijn het de Jamiem Nora’iem (de verschrikkelijke dagen), de dagen tussen Rosj Hasjana en Jom Kippoer – 10 dagen van zelfreflexie – het opmaken van de balans van het afgelopen jaar. Haast ondenkbaar in de eerste week van juni nu ik deze tekst aan het typen ben. Eerst nog de zomer en dan is het alweer herfst. Tja, en al schrijvend, realiseer ik me, dat het nieuwe jaar 5778 dan ook al begonnen is.

Toch maar eerst een hele goede en mooie zomer toegewenst.

Ruth Lipschits-de Leeuwe

Kopij voor het volgende nummer
kan uiterlijk 26 augustus 2017 als Word document worden ingeleverd bij ruthlipschits@gmail.com

Advertentietarieven JaGDaF

1/8 A4 (105 x 75 mm) € 25
1/6 A4 (105 x 95 mm) € 37,50
¼ A4 (150 x 105 mm) € 50
½ A4 (210 x 145 mm) € 100
A4 € 200

De genoemde prijzen zijn per advertentie per nummer
(BTW is niet van toepassing)
De 5e advertentie is gratis als u 4 advertenties aaneengesloten plaatst.

COLOFON

Bestuur
Voorzitter – Frits Grunewald
Lid – Levi Bertrand de Jong
Secretaris – Iet Schabbing
2e secretaris – Ruth Lipschits-de Leeuwe
Penningmeester – Lex van der Star

Redactie
Opmaak – Anneke van Rhijn-van der Veer
Eindredactie – Ruth Lipschits-de Leeuwe
Lid – Vacature

Vaste medewerkers
Sam en Flip Drukker - Ontwerp voorpagina
Rabbijn S. Evers - O.R.T.
Marcel Wichgers
Robert Mulder - Fotograaf en fototechnische ondersteuning

Redactieadres
Mauvestraat 9, 8932 KH Leeuwarden
E-mail: ietschabbing@hotmail.com
Opgave voor de Loeach
Mauvestraat 9, 8932 KH Leeuwarden
Tel. 058 2121524
E-mail: ietschabbing@hotmail.com
Oproepen en Mededelingen
Tekst naar het redactieadres, max. 60 woorden.
Advertenties
Advertentie in zwart/wit en in gewenst formaat als pdf naar het redactieadres.

Abonnementen
Opgave nieuwe abonnees bij het redactieadres of per e-mail ietschabbing@hotmail.com

Abonnementsprijs min. € 18 per jaargang.
Bankrekening NL24INGB0001605423 t.n.v. JaGDaF, Groningen.

JaGDaF is een onafhankelijke vereniging en ingeschreven bij de Kamer van Koophandel.

JaGDaF betekent samen zijn.
J = Joden; G = Groningen; D = Drenthe; F = Friesland.

O.R.T.

Pidjon Habén – Lossing van de (eerstgeboren) zoon

Pidjon Habén
Het terugkopen van de eerstgeborene voor 5 zilverstukken...
Hoe zit dat?

door rabbijn S. Evers

Onlangs had ik een cursus in de medine en besprak ik het onderwerp Pidjon Habén. Het bleek dat vrijwel niemand iets van dit onderwerp af wist, vandaar dat ik heb besloten om hierover te schrijven voor *JaGDaF*.
Wanneer een vrouw als eerste kind een zoon krijgt dan moet er een Pidjon Habén plaatsvinden. De vader van het kind moet zijn zoon als het ware terugkopen. Hij doet dit door aan een Kohén 5 zilverstukken te geven. In dit artikel zullen we ingaan op de achtergronden en op de uitzonderingen. Voor de procedure verwijs ik u naar de Sidoer (gebedenboek) met de vertaling van Dasberg, blz. 396.

Achtergronden
Er worden door onze geleerden twee achtergronden naar voren gebracht voor deze mitswa (opdracht) die beide verwijzen naar het begin van het ontstaan van het Joodse volk.

Egypte
Pas na 10 plagen was Pharao bereid om het Joodse Volk te laten gaan. De tiende plaag, was de plaag van de Sterfte van de Eerstgeborenen. Alle eerstgeborenen van de Egyptenaren stierven en pas toen was het verzet van Pharao gebroken. Het Joodse Volk distantieerde zich van de Egyptenaren door het bloed van het Pesachlam op de deurposten te smeren. Toen G'd Egypte trof met deze plaag sloeg Hij de huizen van de Joden over. Pesach betekent eigenlijk 'overslaan' (in de Engelse benaming van dit feest 'Passover' komt dit veel beter tot zijn recht). De eerstgeborenen van het Joodse Volk werden toen gered. Eigenlijk waren de Joden in Egypte al enorm geassimileerd en was er geen groot verschil meer tussen hen en de Egyptenaren. G'd heeft toen de eerstgeborenen van het Joodse Volk onder Zijn bescherming genomen, je zou kunnen zeggen, dat Hij ze toen verworven heeft. En ziehier, de eerste verklaring voor deze mitswa. We kopen de eerstgeborene weer terug.

Het Gouden Kalf
Kort na de openbaring op de berg Sinai heeft het Joodse Volk een van zijn grootste fouten gemaakt uit de geschiedenis. Moshé was nog op de berg om de Stenen Tafelen te ontvangen en het Joodse Volk heeft zich laten verleiden om afgoden te dienen. Ze maakten een Gouden Kalf en zongen en dansten rondom dit afgodsbeeld. Niet iedereen heeft meegedaan met deze afgodendienst. De leden van de stam Levie deden niet mee. Hiervoor hebben ze een grote beloning gekregen. In de oorspronkelijke planning was het de bedoeling dat de dienst in de Tempel gedaan zou worden door de eerstgeborenen. Maar na het Gouden Kalf is dit veranderd en is de dienst overgeheveld naar de leden van de stam Levie. Toch is er nog iets van de oorspronkelijke wijding blijven kleven aan de eerstgeborenen, vandaar dat de Tora de opdracht geeft om de eerstgeborene te lossen.

Het eerstgeboren meisje
Op grond van bovenstaande verklaringen kunnen we ook begrijpen waarom er geen Pidjon Habat, lossing van de dochter is. Onze geleerden benadrukken dat de vrouwen in Egypte veel meer G'dsvertrouwen hadden dan de mannen. Ze hebben het prachtig geformuleerd: "Het is de verdienste van de rechtschapen vrouwen dat wij uit Egypte zijn bevrijd." Dat betekent dat de eerstgeboren meisjes in Egypte geen risico liepen bij de laatste plaag. Dus hoeft er ook geen lossing plaats te vinden. En ook volgens de tweede verklaring is er geen Pidjon Habat nodig. Want, zoals gezegd, het oorspronkelijke plan was dat de eerstgeboren mannen dienst zouden doen. Die hebben dit verloren, maar de vrouwen hebben niets verloren en behoeven dus ook geen Pidjon Habat.

Uitzonderingen
De Tora formuleert dat de eerstgeboren zoon die de baarmoeder opent, verplicht is tot Pidjon Habén. Daaruit concluderen we dat een kind dat niet op natuurlijke wijze is geboren, maar via een

Vervolg 'O.R.T.'
Pidjon Habén – Lossing van de (eerstgeboren) zoon

keizersnede niet verplicht is tot Pidjon Habén. De chirurg heeft in dat geval de baarmoeder geopend. En ook wanneer het eerstgeboren kind niet levensvatbaar is, is er geen noodzaak meer voor het tweede kind tot Pidjon Habén, immers hij heeft de baarmoeder niet geopend.

Kohén of Levie

Nog een uitzondering is er, wanneer de vader van het kind zelf een Kohén of een Levie is, dan is er ook geen Pidjon Habén nodig. En ook als de moeder een dochter van een Kohén of een Levie is, hoeft het niet.

Meerdere keren

Indien een man meerdere keren getrouwd is, dan kan hij ook meerdere keren verplicht zijn tot Pidjon Habén. In theorie zouden, zowel mijn broer als ik in aanmerking komen voor Pidjon Habén, aangezien we niet van dezelfde moeder zijn en beiden 'de oudste' zijn. Maar ik was vrijgesteld, omdat mijn moeder voor mij een miskraam heeft gehad en mijn broer was vrijgesteld, omdat zijn moeder de dochter van een Kohén is.

Na de dertigste dag of later

De verplichting tot Pidjon Habén gaat in na de dertigste dag, gerekend vanaf de geboorte. Men maakt een feestelijke maaltijd en er vindt een voorgedrukt gesprek plaats tussen de vader en de Kohén, waarbij de Kohén de vader de keuze voorlegt, wat hij liever wil, zijn zoon of de 5 zilverstukken? Vanzelfsprekend kiest de vader voor zijn zoon.

Een eerstgeborene met de 5 zilverstukken op het schaaltje. Tegen zijn zij liggen allerlei sieraden. Foto: Internet

De verplichting blijft bestaan, ook als de vader deze mitswa niet heeft gedaan.

Zo heb ik een goede vriend, die opgroeide in een Joods traditioneel gezin en later orthodox is geworden en inmiddels zelf een prachtig gezin heeft. Pas op latere leeftijd, toen hij in een Jesjiewa (joodse leerschool) zat, hoorde hij over deze mitswa. Toen bleek, dat hij niet de enige was zonder Pidjon Habén, hebben ze een grote maaltijd georganiseerd en Pidjon Habén gedaan voor al die jongens. Was een prachtige foto.

De 5 munten

Er is een aantal manieren om aan deze 5 zilverstukken te komen. Het rabbinaat heeft deze zilverstukken en voor een symbolisch bedrag kan men ze dan kopen van het rabbinaat en ze aan de Kohén overhandigen. Het is dan wel de bedoeling dat de munten weer terug komen bij het rabbinaat. Mooier is om deze munten echt zelf te kopen. Zo heb ik het destijds gedaan bij onze oudste zoon Menachem en ze dan aan de Kohén te geven. De munten worden eigendom van de Kohén en hij hoeft er niets religieus mee te doen.

De Israëli die de mensheid beschrijft: Yuval Noach Harari

door Wout van Bekkum

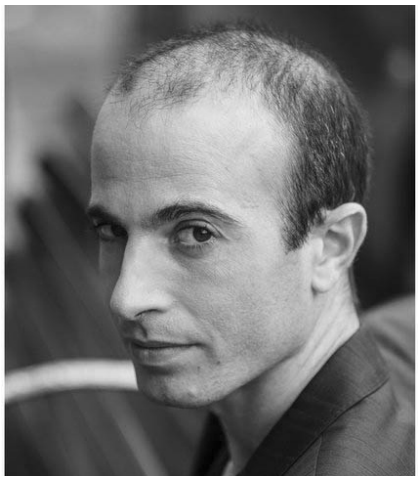

De laatste jaren komt in de boekenwereld een opvallende, Hebreeuwse naam langs: Yuval Harari. Wie is hij en waarom heeft hij zoveel succes met zijn boeken?
In 2012 kocht ik in een Jeruzalemse boekhandel een boek met de wat wonderlijke, Hebreeuwse titel *Samenvatting van de geschiedenis van de mensheid*. Gewoonlijk zou ik zo´n boek liever laten liggen, maar de mededelingen op de achterkant en de foto´s maakten me nieuwsgierig. Ik heb zeker geen spijt van deze aankoop gekregen, nog niet wetende dat het boek in vertaling een wereldwijde bestseller zou worden.
De vertalers waren mogelijk ook niet zo verrukt van de oorspronkelijke titel, want zij voegden een beginwoord toe: *Sapiens*, onder verwijzing naar de term *homo sapiens*, de denkende of de begrijpende mens. Harari bestudeert de mensheid zonder enige beperking in tijd of in plaats, schijnbaar een onmogelijke opgave, maar toch komt hij tot een aantal stellingen die de moeite van het overdenken waard zijn. De dominantie van de mens op aarde heeft volgens hem in eerste instantie te maken met de ontwikkeling van de taal en de eigenschappen van de taal. Veel jonger in de geschiedenis is het menselijke vermogen landbouw te bedrijven en dieren te houden. Uiteindelijk is er de wetenschappelijke vooruitgang die pas in de laatste 500 jaar tot een enorme sprong heeft geleid waardoor mensen in een versneld tempo in elk opzicht de grenzen van het weten doorbreken.
Een en ander heeft maar weinig uit te staan met Joodse religie of geschiedenis, maar Harari is dan ook in vele opzichten een atypische Israëli: hij werd geboren in 1976 in Kiryat Ata en groeide op in Haifa. In 1993 ging hij aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem Middeleeuwse en Militaire Geschiedenis studeren. Zijn doctoraat heeft hij behaald in Oxford met een proefschrift over de vergelijking van militaire opvattingen in de Renaissance, waarna hij naar Israël terugkeerde en docent Geschiedenis werd aan de Hebreeuwse Universiteit. In 2014 werd hij benoemd tot hoogleraar. Opvallend is ook zijn moderne levensstijl: hij is in Canada gehuwd met zijn Israëlische vriend en ging in een *moshav* wonen buiten Jeruzalem. Hij is strikt veganistisch en beargumenteert zijn betrokkenheid bij landbouw en bij dierenwelzijn op een Bijbelse uitspraak: Jij zult het bokje niet koken in de melk van zijn moeder. De industrialisering van de landbouw baart hem grote zorgen en grenst aan misdadigheid.
Harari´s wereldfaam is duidelijk mede een gevolg van zijn Youtube films: in Israël werden zijn colleges en toespraken opgenomen en door tienduizenden bekeken. Eenmaal in het Engels trekken zijn voordrachten een veel groter publiek. Met het verschijnen in 2015 van zijn laatste boek *De geschiedenis van morgen* wordt hij nog veel bekender. Dit boek werd natuurlijk veel sneller vertaald en weer werden aan de titel beginwoorden toegevoegd: *Homo Deus*, de mens als god. Dit boek is minstens zo pretentieus als zijn eerste wereldwijde bestseller, maar zeker zo verontrustend. Het is eigenlijk een analyse van de moderne mens, passend in dit tijdbeeld waarin de mens zichzelf toenemend ziet als een wezen dat goddelijke kenmerken draagt en zijn leven aanzienlijk weet te verlengen. In zekere zin voorspelt Harari de komst van een model superman die zich aan traditionele godsbeelden niets gelegen laat liggen. Critici en recensenten benadrukken dit aspect en zijn doorgaans positief over de manier waarop Harari de argumenten aandraagt voor dit toekomstperspectief dat grotendeels al bewaarheid is in het heden. In samenhang hiermee wordt het boek van Harari goed ontvangen en gezien als een plausibele profetie.

Opvallend is de opdracht in het boek, gericht aan Satya Narayan Goenka, een Birmese leermeester van boeddhistische meditatie die *Vispassana* heet. Het is duidelijk dat Harari naar een universele vorm van beleving streeft en dat strookt met de grote inhoudelijke vraagstukken in zijn boeken die ik van harte aanbeveel.

Is het daar niet gevaarlijk?

door Ruth de Jong-Hotze

Als mensen in Nederland horen dat wij in Israel wonen, is bijna altijd de eerste reactie: “Is het daar niet gevaarlijk?” Sinds de oorlog in Syrië en Irak woedt, wordt daaraan nog toegevoegd: “In het hele Midden-Oosten is het immers een puinhoop!” Als ik dan roep: “Bij ons is het rustig. We zijn de enige democratie daar en de economie is booming!”, dan valt het stil en wordt meestal op een ander onderwerp overgeschakeld. In sommige gevallen wordt gevraagd waar ik woon. Als ik Galilea zeg omdat ik meen dat zeker in het geval van christenen een lampje gaat branden, wordt meestal gevraagd waar dat ligt. Als ik zeg: “In het Noorden”, dan lijkt men weer op bekend terrein te komen. “O, ja, daar bij Libanon.” En gelijk daarop: “Maar daar is het toch zeker gevaarlijk?!” Als ik het moe word, haal ik het toenemend terrorisme in Europa erbij en vertel dat steeds meer Israëli’s niet meer naar Europa durven te gaan vanwege het gebrek aan beveiliging. Beveiliging, die bij ons een deel van het dagelijks leven is geworden. Ik zie dan aan de gezichten dat er wordt gedacht: “Ja, ja, het zal wel.” Als de belangstelling dan nog leeft – wat niet vaak het geval is – is meestal de volgende vraag in aantocht: “Maar waarom woont u dan in zo’n land?” Dan overvalt mij het gevoel: “Krijgen we dat weer.” En verzucht ik: ‘Omdat we Joden zijn natuurlijk.” En dan gaat er heel iets anders gebeuren. Men schijnt te ontwaken, de blik wordt helder. “O, ja-ah? Bent u Joods?” Ik ben op slag een zeldzaam fenomeen en wordt geassocieerd met de Sjoa. We hadden er niet meer mogen zijn. Als er dan niet meteen een persoonlijke versie van het gruwelijke verhaal aan vast geplakt wordt, dan is het einde gesprek en vervolgt men zijns weegs. Joden die Israëli zijn geworden, zijn niet interessant. Zijn van slachtoffer dader geworden. De Jood is een sprookje geworden en moet dat vooral blijven.
Maar het kan ook gebeuren, dat we net iemand uit de christelijke hoek treffen, die juist een opvallende belangstelling aan de dag legt. Dan krijgen we reacties als: “Ah, een telg van het Oude Volk!”. Of: “Wij zijn ook in Israël geweest".
”Mijn grootouders hadden onderduikers in huis.” Men is heel vriendelijk. Aan de halzen bungelen Davidsterren of Chai’s. Men werkt aan het thuisbrengen van de Joden uit landen als de Oekraïne. Anderen vertellen dat ze begonnen zijn onze feesten te vieren. We begrijpen dat ze het goed bedoelen. Er is niets op aan te merken. Maar er bekruipt mij altijd een wat ongemakkelijk gevoel. Waarom die belangstelling? Onlangs spraken wij iemand die openheid van zaken gaf. In archaïsche taal deelde hij ons mede, dat uiteindelijk elke Jood zijn knie voor Jezus moet buigen en het Joodse volk zal opgaan in de volkeren en verdwijnen. Heb je net het verhaal verteld hoe dankbaar we zijn dat wij als overlevenden van een niet geëvenaarde ramp de bijna doorgeknipte draad van het Jodendom in een eigen land weer hebben kunnen opnemen, zeggen ze je dat het Joodse volk gedoemd is te verdwijnen! Maar omdat het doelmerk daarvan geen andere is dan te verkondigen zoals zijn leer hem heeft opgedragen, slikken we maar even ferm.

Bij elk bezoek aan Nederland valt het ons meer op dat de Sjoa zijn aantrekkingskracht niet verliest, de stroom van boeken is krachtiger dan ooit, je valt letterlijk over de struikelstenen, films met het thema Sjoa zijn van succes verzekerd. En dan praten we maar niet van de all-in uitstapjes naar Krakov in Polen en onze hellen. Veel belangstelling voor de levende mensen achter het verhaal is er niet. Of de volken nu pro- of antisemitisch of onverschillig zijn: het staat als een paal boven water dat wij het als volk zelf moeten uitzoeken. Met de hulp van de Eeuwige!
Ik blijf dus hier in ons land genieten van het uit volle borst gezongen lied: ‘Am Jisra’eel chai, Am Jisra’eel chai!’ Het volk van Israël leeft!

Eerder gepubliceerd in het *Friesch Dagblad* 23-05-2017

The 36 Unknown, Thirty-Six Etchings
Ben-Zion 1971-5

Ets nr. 7 de koetsier

THE WAGON-DRIVER

I have a whip —
But will not smite.
Your reins in my hand —
But I will not pull hard.
Just listen to my whistling
My dear horse — and the wheels
Will follow you gaily.

בַּעַל הָעֲגָלָה

יֵשׁ לִי שׁוֹט וְלֹא אַצְלִיף.
הַמּוֹשָׁכוֹת בְּיָדִי וְלֹא אַכְבִּיד מֶשֶׁךְ.
הַקְשֵׁבָה נָא לְצִפְצוּפִי, סִיסִי הֶחָבִיב
– וְהַגַּלְגַּלִּים יָרוּצוּ אַחֲרֶיךָ
בְּצָהֳלָה.

‘Men geve geen warme kruik’

Leven en werk van de Utrechtse moheel Louis Hartog Frijda (1885-1943)

door Els Boon en Han Lettinck

Louis Cohen gaf onlangs het besnijdenisboekje van zijn Utrechtse grootvader Louis Hartog Frijda in bewerkte vorm uit en hij voegde er een biografie van zijn grootvader aan toe. Het boek begint met een afdruk van de aanwijzingen die moheel Frijda aan de ouders verstrekte, zodat ze wisten hoe ze het kereltje moesten behandelen en welke zaken in huis moesten zijn voor een hygiënische brit mila. Fopspenen waren toentertijd uit den boze, maar op de dag van de besnijdenis en de dag daarop werd wél een natgemaakt schoon doekje toegestaan. Een warme kruik werd afgeraden en een huilend kindje kon men beter niet uit de wieg halen.

Vervolgens zijn alle bladzijden van het handgeschreven boekje gekopieerd, met daaronder in Latijns schrift de Hebreeuwse namen die de kinderen kregen, alsmede die onder welke ze bij de Burgerlijke Stand werden ingeschreven, de namen van de ouders en hun Hebreeuwse namen, de geboorte- en besnijdenisdata volgens de gebruikelijke jaartelling, vaak het adres of ziekenhuis waar de besnijdenis plaatsvond en in noten nadere bijzonderheden.

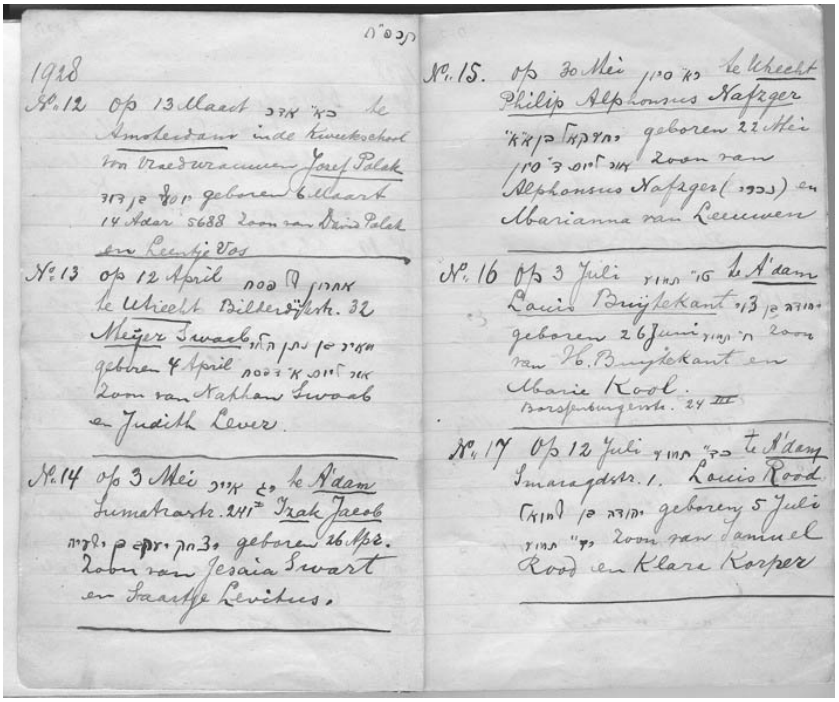

1928

No. 12 Op 13 Maart te Amsterdam in de Kweekschool van Vroedvrouwen Josef Polak geboren 6 Maart 14 Adar 5688 Zoon van David Polak en Leentje Vos

No. 13 Op 12 April te Utrecht Bilderdijkstr. 32 Meijer Swaab geboren 4 April Zoon van Nathan Swaab en Judith Lever.

No. 14 Op 3 Mei te A'dam Sumatrastr. 241 Izak Jacob geboren 26 Apr. Zoon van Jesaia Swart en Saartje Levitus.

No. 15. Op 30 Mei te Utrecht Philip Alphonsus Nafzger geboren 22 Mei Zoon van Alphonsus Nafzger (נכרי) en Marianna van Leeuwen

No. 16 Op 3 Juli te A'dam Louis Buijtekant geboren 26 Juni Zoon van H. Buijtekant en Marie Kool. Borssenburgerstr. 24 III

No. 17 Op 12 Juli te A'dam Smaragdstr. 1. Louis Rood geboren 5 Juli Zoon van Samuel Rood en Klara Korper

Moheelboekje van Louis Hartog Frijda uit 1928

Andere bronnen

Cohen bekeek daarvoor ook andere bronnen. Frijda leverde van elke besnijdenis een formulier in bij de Joodse gemeente, waarvan de secretaris de brit mila in het besnijdenisregister noteerde, nadat de opperrabbijn de papieren had gecontroleerd. Frijda besneed niet alleen jongetjes in de stad Utrecht, ook in Amsterdam, waar hij de opleiding tot mohel van Jesaja Lissauer kreeg. Omdat hij als vertegenwoordiger over een auto beschikte, kon hij makkelijk overal komen en deed men geregeld een beroep op hem in de provincies Utrecht, Gelderland, Zuid-Holland, Brabant en Limburg. Frijda bracht, van 1927 tot 1943, 247 jongetjes in het Verbond (de Brit). De laatste besnijdenis vond plaats op 25 februari 1943. Het adres vermeldde de besnijder niet, maar de ouders waren waarschijnlijk niet ondergedoken want het kind Manfred Mozes Israël Weisz werd wel aangegeven bij de Burgerlijke Stand en in *Het Joodsch Weekblad* verscheen een geboorteaankondiging. Het formulier dat de moheel trouwhartig bij de Joodse gemeente inleverde werd niet meer verwerkt: opperrabbijn Justus Tal verbleef inmiddels in Amsterdam, waarheen veel Utrechters werden gedeporteerd voordat ze uiteindelijk naar Westerbork moesten vertrekken. Tal dook later onder en overleefde de oorlog. Ook de secretaris van deze kehilla, Jozef van Gelder, bleef gespaard. Cohen zag in het archief dat zij dit laatste besnijdenisformulier van Frijda op 6 augustus 1945 administratief verwerkten. De moheel was toen niet meer in leven, de baby, diens ouders en zusje evenmin. Net als Louis Hartog Frijda waren zij in 1943 te Sobibor vermoord. Cohen is niet alleen nagegaan wat er in de oorlog met dit kind gebeurde. In een apart overzicht maakt hij het lot duidelijk van alle 247 jongetjes.

Enkelen van hen overleden al voor de bezetting, 136 stierven in de oorlog in een concentratiekamp, één overleed gedurende de oorlogsjaren in Utrecht en één in Tröbitz, waar een trein vol gevangenen, die in de slotfase van de oorlog van het ene kamp naar het andere werden gesleept, door de nazi's werd achtergelaten.

Biografie van Frijda

Cohen begon een onderzoek naar de jongens uit het besnijdenisboekje, maar gaandeweg raakte hij meer en meer geïnteresseerd in zijn grootvader. Deze belangstelling mondde uit in een biografie van Frijda, die knap is opgesteld, omdat Cohen erin is geslaagd om als het ware over de oorlog heen terug te kijken in het leven van zijn familieleden. Hij beschikte over de verhalen van zijn moeder Ro Cohen-Frijda (1920-2001) en stapels foto's, die een eigen geschiedenis vertelden. Uit het archief van de Joodse gemeente kwamen gegevens over Frijda's religieuze leven. De eigenaars van de destilleerderij waarvoor Frijda werkte bleken een archief nagelaten te hebben, waarin brieven van hem zaten en via www.delpher.nl, de website waarop vele kranten digitaal te lezen zijn, vond Cohen berichten over zijn grootvader. Verder zocht hij contact met mensen die familieleden hadden gekend. Zo kwam hij bijvoorbeeld in Scheemda bij ds. Jan Uitentuis (1911-2007) terecht, die een vriend was geweest van zijn oom Ies, de zoon van Louis Frijda.

Louis Frijda (rechts) met Jesaja Lissauer, zijn leermeester als mohél (de man met de stok links)
Beide foto's zijn uit de collectie van Louis Cohen, de auteur.

De vader van de predikant bezat een café en daardoor kenden zij Frijda, die als vertegenwoordiger van een Schiedamse firma over de vloer kwam. Ies Frijda (1916-1943) studeerde voor rabbijn en zijn vader was natuurlijk trots op hem. Uitentuis had een zoon die predikant wilde worden. Ook hij was fier op zijn jongen en dat schiep een band tussen beide vaders, die niet alleen blij waren dat hun zonen stegen op de maatschappelijke ladder, maar ook voldoening voelden over het feit dat ze geestelijken werden, want beiden waren zij binnen hun eigen geloof vroom. De jongemannen raakten eveneens bevriend en daardoor was ds. Uitentuis aanwezig bij het Joodse huwelijk van Ies Frijda en Margaretha Cohen (1917-1943) in 1942, een plechtigheid die door de tijdsomstandigheden een besloten karakter had. Hij kon details over de familie vertellen die Cohen anders nooit had geweten. Op deze manier lukte het de kleinzoon om zijn grootvader niet meer alleen als slachtoffer van de nazi's te zien. Hij gaf Frijda diens eigen geschiedenis terug en kon dankzij al die bronnen zijn opa zien als de man die hij was geweest. Frijda's leven begon niet eenvoudig: nog voor hij dertien jaar oud was stierf zijn vader en raakte het gezin ontworteld. Hij werkte al vroeg bij zijn moeder in de slijterij te Veenendaal en was daar actief in een gymnastiek-, een zang- en een schietvereniging. In turnen was hij tamelijk fanatiek; hij ging zelfs op sjabbat naar wedstrijden in Utrecht. Pas na zijn huwelijk in 1914 met Mietje Leverpoll (1885-1943) uit Borculo werd hij serieuzer in de

Vervolg 'Men geve geen warme kruik'
Leven en werk van de Utrechtse moheel Louis Hartog Frijda (1885-1943)

beleving van het Jodendom. Ze woonden in Utrecht en Frijda's activiteiten buitenshuis waren sindsdien gerelateerd aan de Joodse gemeente aldaar. Zo was hij jarenlang betrokken bij het werk van het begraafcollege. In 1925 werd hij lid van Agoedas Jisroeël, een orthodoxe vereniging die de secularisering wilde stoppen en nogal anti-zionistisch was. Zijn zoon Ies was later wel actief in de religieuze zionistische Mizrachi, maar dat leidde niet tot botsingen tussen hen. Ook dochter Ro was aangesloten bij een Utrechtse zionistische jeugdvereniging; Bné Amenoe. Frijda was secretaris-penningmeester van de loelavchevre in Utrecht en tevens bestuurslid van de landelijke organisatie. Hij werd gekozen in het gezelschap dat een reglementswijziging voor de kille Utrecht voorbereidde en in 1927 werd Frijda moheel. In Utrecht was al een tijd geen besnijder geweest en het was een uitkomst om een eigen man te hebben. Vanaf 1927 tot 1943 verzorgde Louis Frijda 92% van de besnijdenissen in Utrecht. Als moheel kreeg Frijda in de oorlog een 'Sperre', die hem uitstel van deportatie garandeerde. Rekende hij te veel op behoud van die uitzonderingspositie, was het Godsvertrouwen dat hem optimisme gaf of kon hij de gedachte aan opgesloten zijn niet verdragen, zoals zijn dochter vermoedde? Hoe dan ook zocht hij geen schuilplaats voor zichzelf en zijn echtgenote, wel vond hij een onderduikplaats voor zijn dochter en Friese a.s. schoonzoon Barend Cohen (1910-2002), die vóór de onderduik thuis een door rabbijn en broer Ies geleide choepa kregen, met vader Louis als getuige, zodat ze netjes Joods getrouwd samen konden onderduiken. De leden van de kehilla Utrecht die tot dan toe vrijstelling van deportatie hadden gekregen, werden - op enkelen na - in de nacht van 10 op 11 april toch naar Amsterdam getransporteerd. Op 22 april volgde voor Louis en Mietje Frijda overplaatsing naar Kamp Vught. Daarvandaan schreven zij nog briefjes aan een schoonzuster en de kinderen. Op 9 mei moesten ze naar Westerbork, waar ze op 11 mei op de trein naar Sobibor werden gezet, waar ze meteen na aankomst werden vermoord. Ook Ies en Gretha overleefden de oorlog niet. Zij stierven in 1943 te Auschwitz.

Besnijdenisgereedschap in kistje, 19e eeuw.
Collectie Joods Historisch Museum
Foto uit: Rabbijn S. Ph. de Vries Mzn, *Joodse Riten en Symbolen*

Samenvattend: dit boek bevat veel genealogische gegevens en wetenswaardigheden over de werkzaamheden van een moheel. Voor iedereen die een eigen familiegeschiedenis wil samenstellen kan het inspiratie bieden, want van Cohen kun je leren hoe je dit aan kunt pakken. Het boek *Het besnijdenisboek (1927-1943) van Louis Hartog Frijda en zijn leven (1885-1943). Mohel vóór en in oorlogstijd te Utrecht* (Breukelen 2016) is te bestellen bij de auteur Louis H. Cohen: LouisHCohen@gmail.com

Brochure: ***Er staat nog een sjoel in de Folkingestraat, 1976***
Uitgeverij Holmsterland B.V., Groningen
Voorwoord: Arnoud van Deelen
Inleiding: Ed Taverne

Er staat een Jeugdsjoel in de Folkingedwarsstraat, maar hoe lang nog?

door Marcel Wichgers

'Er staat nog een Jeugdsjoel in de Folkingedwarsstraat.' Wanneer hebben we een dergelijke zin ook alweer eerder gehoord? Dat was begin jaren '70, toen in Groningen een brochure verscheen: 'Er staat nog een sjoel in de Folkingestraat'.
De Jeugdsjoel dreigt sinds kort verbouwd te worden tot woningen. Daarmee lijkt de geschiedenis zich te herhalen: belangrijk Gronings-Joods erfgoed wordt mogelijk op de vuilnisbelt van de geschiedenis gegooid. De Sjoel is gelukkig gered. Nu de Jeugdsjoel nog.

De brochure werd uitgegeven door de toen opgerichte Stichting Folkingestraat Synagoge. De stichting luidde de alarmbel naar aanleiding van de dreigende sloop van de voormalige synagoge aan de Folkingestraat. De gemeente Groningen wilde het fraaie gebouw, dat herinnerde aan de bloeiende Joodse buurt van voor de Holocaust, plaats laten maken voor nieuwbouw. Gelukkig trok de gemeente het sloopplan na hevig protest in en kan sindsdien iedereen bijna dagelijks de synagoge bezoeken.

Luxe woningen

Nu dreigt de geschiedenis zich te herhalen. Want er staat nog een Jeugdsynagoge in de Folkingedwarsstraat, net als de grote synagoge een grotendeels intacte herinnering aan het Joodse verleden van Groningen. De gemeente Groningen overweegt haar te verbouwen tot twee luxe woningen. Het gebouw herbergt sinds enkele decennia een gymzaal, een boekwinkel annex vredescentrum, een kleine kantoorruimte en een voormalig leslokaal. De Jeugdsjoel werd in maart 1940 geopend, krap twee maanden voor de Duitse inval. De Joodse jeugd kon er joodse les volgen en eigen diensten houden. Het heeft niet lang mogen duren: drie jaar later was Groningen *Judenfre*i. Zelfs het mikwe staat er nog, al is dit inmiddels verdwenen onder de vloertegels van een kleedkamer voor de sporters die gebruikmaken van de gymzaal. Uitsluitend voor de sportende vrouwen, dat nog wel...
Toch kreeg de Jeugdsjoel later een passende functie. Na de Wereldoorlog werd ze de hoofdsynagoge van Groningen. De nog maar kleine Joodse Gemeente Groningen kon zich het onderhoud van de grote synagoge in de Folkingestraat niet meer veroorloven en nam de Jeugdsynagoge in gebruik als synagoge voor alle leden. Tot in november 1981 de synagoge in de Folkingestraat heringewijd werd.

De Jeugdsjoel vertelt een deel van het Gronings-Joodse verleden op een manier die misschien wel net zo belangrijk is als de synagoge aan de Folkingestraat dat doet. Ze staat pal naast het voormalige joodse bejaardentehuis Beth Zekenim. Slechts een betonnen schutting scheidt beide gebouwen. Beide gebouwen geven zo treffend het complete Joodse even van weleer aan: in de Jeugdsjoel werden Joodse jongeren voorbereid op het leven, in het bejaardentehuis konden zij na een hopelijk lang leven genieten van de oude dag.

Tastbaar verleden

Dit verhaal wordt tot op de dag van vandaag verteld tijdens rondleidingen. Die rondleidingen voeren vanaf het idyllische stukje binnenstad naast de betonnen schutting naar het leslokaal onder het huidige vredescentrum. Bij binnenkomst lopen de deelnemers aan de rondleidingen letterlijk het tastbare verleden in: in de gang die naar het lokaal leidt, is sinds 1940 vrijwel niets veranderd. De originele gele tegels, de kledinghaken aan de muur. Dat geldt ook voor het lokaal zelf: de lampen, de wanden, de ijzeren sponningen van de ramen met nog werkend mechaniek: alles is er nog. En nog veelzeggender: het dubbele, verstelbare schoolbord waarmee de joodse leraren hun leerlingen de eerst woordjes Hebreeuws bijbrachten, werkt nog altijd. Door het raam aan de voorkant is binnen nog een origineel loket te zien waarin een davidster prijkt. De rondgeleide bezoekers tonen zich doorgaans bijzonder onder de indruk van het getoonde en vertelde. Want ze hebben er het verleden kunnen beleven. Ze hebben een deel van het Joodse leven van weleer met eigen ogen kunnen ervaren. Om er vervolgens de conclusie aan te kunnen

verbinden dat het abrupte einde ervan nooit had mogen gebeuren en iets soortgelijks nooit meer mag gebeuren, voor niemand.

Het oude schoolbord in de Jeugdsjoel.

Foto: Chris van Wierst

Geen private maar maatschappelijke functie

Daarom is het van groot belang dat de Jeugdsjoel toegankelijk blijft voor het publiek. Door de maatschappelijke functie ervan te behouden en uit te bouwen. En door er géén private functie aan te geven. Het belang van twee huishoudens weegt niet op tegen het maatschappelijk belang van de publiekelijke toegankelijkheid. Te veel tastbare herinneringen aan het Joodse leven van Groningen zijn inmiddels verdwenen. De gemeente Groningen zou er verstandig aan doen niet ook nog deze resterende spaarzame en tastbare herinneringen te laten verdwijnen. Het zou goed zijn als de gemeente nadenkt over de mogelijkheid om er bijvoorbeeld een educatieve en museale functie, gericht op bijvoorbeeld het Joodse verleden en/of actuele kwesties als het vluchtelingenvraagstuk, aan te geven. *Er staat nog een Jeugdsjoel aan de Folkingedwarsstraat. Laat dat zo blijven.*

Audrey Wijnberg: 'Voer waanzinnig plan niet uit'

De Joodse geschiedenis verwijderen, dit las ik in de krant, de Jeugdsjoel vervangen voor appartementen. Tot grote schrik van velen heeft de gemeente bedacht de Joodse geschiedenis te verwijderen uit de Folkingedwarsstraat. De gemeente wil alleen een gevel achterlaten als 'herinnering'.

In 1881 richtte Jehuda Levi Wijnberg (mijn overgrootvader) 'Simson bandenplakken' op; hij woonde in de Folkingestraat, deze rood-witte doosjes die nu nog worden gebruikt voor banden plakken. Dit werd en bleef een succes. De Folkingestraat is nu nog net zo een levendige straat als voorheen, alleen de meeste Joodse bewoners zijn weggevoerd en vermoord. Zo ook mijn familie. Vorig jaar heb ik nog een lezing gegeven in hun voormalige woning in de Folkingestraat tijdens Open Joodse Huizen.

Het is onbegrijpelijk voor mij als een 'Wijnberg' dat de gemeente de Jeugdsjoel wil verwijderen. Geschiedenis wissen, zo maar omdat het kan. Ik vraag dan ook uitdrukkelijk om dit waanzinnige plan niet uit te voeren. Het is voor mij en nog vele anderen onbegrijpelijk dat er weer iets weggenomen wordt dat niet alleen nu gebruikt wordt, maar ook van historische waarde is voor de Gemeente Groningen en de Joodse gemeente, behorend bij de synagoge in de Folkingestraat.

Audrey Wijnberg is dochter van de befaamde chemicus en verzetsstrijder Hans Wijnberg en achterkleindochter van de Gronings-Joodse uitvinder van de bekende Simson fietsbandlijm. Ze woont in Groningen na een belangrijk deel van haar leven in de Verenigde Staten te hebben gewoond.

Familie Polak: een zoektocht

door Ron van Hasselt

Ter gelegenheid van Open Joodse Huizen, sprak ik op 4 mei jongstleden over de familie Polak van de Praediniussingel 15 in Groningen. Dat was het huis waarin ik woonde als kind. Bij mijn zoektocht naar deze familie en hun huis was ik verbijsterd over wat ik vond. De geschiedenis van de familie Polak zal ik uitgebreider beschrijven in een nieuw boek dat ik aan het schrijven ben. Nu, voor *JaGDaF,* sta ik stil bij enkele - in mijn ogen spectaculaire - vondsten die ik in de schoot geworpen kreeg bij mijn zoektocht.

Mijn eerste, schokkende ontdekking was een krantenfoto uit het *Handelsblad* waaruit bleek dat de Nederlandse fascistenleider Mussert in december 1942 een dubbele opening verrichtte in Groningen: het districtskantoor van de NSB en de Moederschool van de NSVO, de nationaal socialistische vrouwenorganisatie. Daar stond hij in de ruimte die ik kende als 'onze' voorkamer. Weduwe Polak en haar dochter waren eind 1942 op straat gezet omdat het huis werd gevorderd door de Duitse bezetter. In februari 1943 werden de Polaks gedeporteerd, de weduwe, twee zonen, één dochter en vijf kleinkinderen. De jongste van de kleinkinderen, Israël Chaim, was 10 maanden, de oudste, Eduard was 4 jaar. Meedogenloos vermoord in Auschwitz. Zoon Koenraad was de enige van dit gezin die de oorlog overleefde.

In de *Groninger Gezinsbode* van 2016 stond een verhaal over teruggevonden voorwerpen uit de oorlog. Bij dat artikel stond een foto met de tekst dat het een kandelaar betrof van de *'weduwe 'Pudding' Polak'*. In het artikel was daarover geen enkele uitleg. Omdat het duidelijk was dat het over 'mijn' familie Polak ging, probeerde ik de zaak uit te zoeken. Navraag bij alle instanties (waaronder de journalist die het artikel had geschreven) leverde niets op. Het was ook niet bekend wie de foto had gemaakt. Uiteindelijk kon ik traceren wat er was afgebeeld op de foto: de voet van een van de twee driearmige kandelaren die in de synagoge van Groningen staan. Navraag bij (oud)bestuursleden sterkten mij alleen maar in de gedachte dat die kandelaren al vele tientallen jaren in de synagoge stonden. Eén medewerker die veel weet van de geschiedenis van de Groninger synagoge, Chris van Wierst, meende wel dat er een servies was dat van de familie Polak afkomstig was. Het servies stond in een hoekje van een bijgebouw opgeslagen. Er was verder geen documentatie bij en ook Chris

Trouwfoto: Benno Polak in de synagoge te Groningen in 1937

wist niet van welke familie Polak het afkomstig zou moeten zijn. Hij ging zoeken in het archief. Uiteindelijk pakte hij een ordner met daarin plastic opbergmappen waarin mogelijk iets zou zitten van de familie Polak. Wat hij vond was een bruin papieren hoesje met foto's en negatieven. Op de achterkant van het hoesje stonden de naam en adres van degene die het hoesje zou afhalen. '*Polak*', stond er, zonder initialen. En een adres: '*Jan Lutmastraat*'. Dat was, zo wist ik inmiddels, het adres van Benno Polak, een van de zonen van de weduwe Polak.

Chris wist niet wie de goede gever was geweest van het hoesje. En mij bekroop de angst dat Benno Polak een fotorolletje ter ontwikkeling had aangeboden, maar niet meer in de gelegenheid was geweest om het op te halen. Er zaten echter verschillende foto's in. Trotse ouders met pasgeboren kinderen. Maar ook een trouwfoto. Stond Benno Polak daarop, en zijn vrouw Betsy Härtz? Op de achtergrond is een van de kenmerkende ramen van de Groningse synagoge in de Folkingestraat te zien. Is dit Benno Polak met zijn bruid Betsy Härtz? Wie zijn die anderen? De trouwerij was op 5 juli 1937. Althans toen was het burgerlijk huwelijk zoals dat geregistreerd werd in de Burgerlijke Stand. Van deze trouwfoto zaten geen negatieven in het mapje. Is de foto er later ingestopt? Door wie? Door Benno of Betsy? Dan zou het mapje toch ooit zijn opgehaald en meegenomen naar de Lutmastraat. Alles is mogelijk. Zijn er lezers die mensen op deze foto herkennen? Reacties graag naar Ron van Hasselt (vanhass4@xs4all.nl).

Op de voet van de kandelaren die aan weerszijden van de trap in de Groningse synagoge staan is een tekst ingegraveerd. Mogelijk met graveerfouten:

מנחה לזכרון פו' מהח'ר אפרים בן החר
נלב'ע ג' מרחשון תרצ'ג אברהם פאלאק זצ'ל
לפ'ק מאת אשתו נביו ביום שעברה שנה אחת
מיום פטירתו תמ'כ

Ik houd mij aanbevolen voor verbeteringen in de vertaling. Samen met Chris van Wierst en Chaim Caran begreep ik eruit dat de weduwe Polak de kandelaren had gegeven ter nagedachtenis van haar man Eduard (Efraim) Polak die overleed op 2 november 1932. Dat gebeurde na de periode van rouw (van één jaar). Ik neem aan dat ze sindsdien in de synagoge hebben gestaan. Maar wat is er mee gebeurd in de oorlogsperiode? Als er iemand is die daarover informatie heeft, houd ik mij ook daarvoor graag aanbevolen.

De vooraanstaande rol van de Joodse violist

door Levi Bertrand de Jong

Yehudi Menuhin
Foto: Internet

Vanaf de 19e eeuw is het percentage Joodse violisten onevenredig groot. Niet zelden kwalitatief hoogstaand en vaak beroemd. Namen waar kenners week van worden zijn o.a. Yehudi Menuhin, David Oistrakh, Jasha Heifetz, Isaac Stern, Pinchas Zuckerman, Shlomo Mintz, Itzhak Perlman, Nathan Milstein en Leopold Auer. En dan blijven honderden andere meesterviolisten ongenoemd.
Daar komt bij dat in vroege tijden tal van Joodse families zich omwille van de carrièrekansen als katholiek lieten registreren , zoals bijvoorbeeld Mahler en Schönberg. En de halfjoodse violisten nog daargelaten. Een fenomenaal feit. Dit heeft ertoe geleid dat Joden steevast worden geassocieerd met de viool. In het vooroorlogse Europa bestond geen orkest zonder Joodse violisten. Voor de Groningers, wie kent niet Benny Behr en Sem Nijveen? Waarom wemelt het van de Joodse violisten? Veel geopperde verklaringen zijn uiteraard hypothetisch maar zeker ook plausibel.

Wetenschappers, Roger Prior voorop, hebben beargumenteerd dat Joodse vluchtelingen uit Spanje in Noord Italië aan de wieg stonden van het ontstaan van de moderne viool. Amati zou Joods zijn. Een verhaal uit het Engeland van de 16e eeuw rept van *'viol' players* aan het hof van Hendrik VIII, uit Portugal afkomstige Joodse Milanezen. Vanaf de 16e eeuw hebben Joden zich op de viool gestort. Vooral om redenen van een voor Joden gelimiteerd aantal beschikbare beroepen, waren er 'altijd al' veel Joodse musici. Omdat de viool een gerespecteerd instrument was, bood het wellicht ook de kans om zich maatschappelijk te onderscheiden en acceptatie als cultureel gelijkwaardig burger af te dwingen. Mijn gevoel zegt dat dit vandaag de dag nog altijd speelt. Vroege beroemde Joodse violisten zijn Salomome Rossi (17e eeuw) en Joseph Joachim en Ferdinand David (beiden19e eeuw), voor wie respectievelijk Brahms en Mendelssohn hun vioolconcerten schreven.

De wildste verklaringen voor het fenomeen van de Joodse violist zijn inmiddels de revue gepasseerd: Joden waren (en zijn nog steeds) wijd verspreid in de diaspora, en het *stukkie strijkhout* is goed te tillen. Kansberekening: in orkesten zijn de meeste plaatsen voor de violisten. In het traditionele klezmer- en feestorkestje zit standaard een violist. Viool spelen was voor Russische Joden een mogelijke ontsnapping uit de armoedige sjtettl, zoals bijvoorbeeld voetballen dat nu is voor jongetjes uit Afrika en Zuid-Amerika. De Nederlandse violist Herman Krebbers had het over het Joodse knikkende vingerkootje die een vollere, mooiere toon zou veroorzaken. Deel van de Joodse cultuur: respect voor het gebod de vader en moeder te eren resulteert in de nodige volgzame en standvastige studiebereidheid. Fysiologisch en intellectueel: een op de viool gesneden lichaamsbouw helpt enorm, net als het vermogen zich te concentreren als resultaat van een op het intellect gerichte opvoeding waarin boeken en cultuur hoogtij vieren.

Hoe dan ook, gaandeweg is er een zekere viooltraditie ontstaan. Daarvoor zouden statistisch gezien enorm veel Joodse kinderen op vioolles zijn gestuurd. Voor menigeen representeert de viool, *ha kienor* (Hebreeuws voor viool), de Joodse ziel. Het is in ieder geval een passievol muziekinstrument dat bij uitstek het gevoel van het hart overbrengt.

Over violisten gesproken
Marc Chagall

De groene violist 1923 - 1924
olieverf op linnen, 198 x 108,6 cm

Men Neme

door Ruth Lipschits-de Leeuwe

Vis variabel

Onlangs was ik mee op een soort 'schoolreisje' (Reünistendag) van mijn vroegere werkgever, toen Wolters-Noordhoff.
Iets dergelijks vindt ieder jaar plaats in mei/juni. Dit was de tweede keer (in 20 jaar) dat ik mij aangemeld had om mee te gaan. Bijzonder en interessant om te zien en ervaren dat al die oude collega's, net als ik ouder zijn geworden.

Dit wordt beslist geen reisbeschrijving. Rijdend in de bus is er tijd genoeg om na te denken over het onderwerp voor deze rubriek.

De 'lunch'-stop vond plaats op een schip. Lange gedekte tafels, keurig gedekt, met prachtig opgemaakte borden met verschillende soorten vis erop – in het midden een bakje met een sausje. De borden leken op bloemen! Warm stokbrood erbij en een drankje naar keuze.

Dat bracht me op het idee een dergelijke schotel zelf te maken. Toen ik een en ander volbracht had, vroeg ik mijn schoondochter de kleurrijke schotel te fotograferen. Om het haar gemakkelijk te maken, heb ik de schotel op een rond blad gezet en daarmee ben ik in de auto naar haar toe gereden – was een beetje riskant bij de bochten, maar dat liep goed af. Het is een prachtige kleurenfoto geworden – helaas ziet u de foto in zwart-wit. Ik hoop dat u door de beschrijving van mijn 'vis-'bloem' de kleuren kunt invullen!

Voor ik aan het recept begin, zou ik u nog willen vertellen dat wat ik gemaakt heb, uiteraard voor iedere denkbare variatie mogelijk is.
Ik begon eraan en moest roeien met die riemen die ik in huis had – behalve de haring, die heb ik even opgehaald.

Benodigdheden (die ik gebruikt heb)
1 wit of ander effen groot rond bord
1 klein rond schaaltje (zie de foto)
1 stronk witlof
1 plak gerookte zalm
1 plak gerookte forel
1 haring
een beetje zalmsalade
1 rijpe avocado
1 hard gekookt ei
2 schijfjes citroen
1 klein potje asperges
een beetje verse dille
een beetje verse peterselie

Voor het sausje in het midden:
een flinke eetlepel Griekse yoghurt
een flinke eetlepel mayonaise
kneepje citroen
een heel klein beetje suiker
aspergepuntjes en van de helft kleine stukjes snijden
alles door elkaar roeren en wat verse fijngesneden Dille erdoor doen
zout en peper heb ik niet gebruikt

Hoe ben ik te werk gegaan?
Voor de schotel had ik een tamelijk groot glazen bord.
Vervolgens was ik van plan wat Rucola uit de koelkast te pakken als ondergrond. Helaas, ik bleek geen Rucola te hebben, maar wel witlof. En dat was eigenlijk een beter idee. Ik rangschikte de witlof bladeren in een kring (kleine schaaltje in het midden).
Daarna heb ik de enigszins 'holle' bladeren gevuld met de bovengenoemde verschillende soorten vis, avocado, zalmsalade, halve hard gekookte eieren en een paar schijfjes citroen.
Tenslotte het sausje gemaakt en een paar takjes peterselie ter versiering van het geheel.

Het spreekt vanzelf dat u naar hartenlust uw fantasie kunt loslaten op dit recept!
Het is een heerlijke schotel voor

een zomerse lunch met een glas koele witte wijn en warm stokbrood met boter erbij.
Welke wijn? Welke u lekker vindt! Ik heb geen verstand van wijn - voor mij geldt: lekker of niet.

Bovendien het hoeft natuurlijk geen wijn te zijn…
Veel plezier ermee - ik vond het leuk om deze schotel te maken.
Een mooie en aangename zomer gewenst!

Schotel *Vis Variabel*
Foto: Patricia Dousseau

Rondom boeken

samengesteld door Erik Kweksilber en Ruth Lipschits

Michael Chabon *Maangloed*
Michael Chabon schreef met *Maangloed* een nieuwe prachtige roman die moeiteloos waarheid met fictie vervlecht. Intens, tragikomisch, ontroerend.
Vlak nadat zijn roman *De geheimen van Pittsburgh* verscheen, reisde Michael Chabon naar zijn moeders huis om een bezoek te brengen aan zijn terminaal zieke grootvader. Op zijn doodsbed vertelt zijn opa over de rebelse jongeman die hij ooit was en het roerige leven dat volgde in een levensverhaal dat de twintigste eeuw omspant: over de joodse achterbuurten van Zuid-Philadelphia waar hij als schoffie opgroeide in de jaren dertig en over zijn rol in de Tweede Wereldoorlog, over zijn obsessie met het Amerikaanse ruimtevaartprogramma vanaf de jaren zestig tot zijn flirt als oude man met een intrigerende dame in het bejaardentehuis in Florida.
In het tijdsbestek van een week hoort Michael nooit eerder vertelde verhalen, over oorlog en avontuur, lust en liefde, waanzin en twijfel en, uiteindelijk, over de verwoestende impact van geheimen en leugens.
Achter elkaar uitgelezen.
€ 24,99

Vivian Gornick *Verstrengeld*
Een boek aanprijzen dat ik niet had gelezen? Dat was een doodzonde toen ik boekverkoper was. Nu bega ik deze doodzonde, zonder schroom, omdat de bespreking van Marja Pruis in De Groene Amsterdammer mij deed watertanden, ikzelf echter niet de tijd had het boek te lezen (het lezen gaat langzamer) maar het u niet wilde onthouden.
Vandaar fragmenten uit het stuk in De Groene:
"Intimiteit. Gornick is er een meester in om die op te roepen, in een speciale mengeling van dialoog en beschouwing, terloopsheid en onmiddellijkheid. Ze blijkt deze manier van vertellen eerder te hebben toegepast, in een memoir die in 1987 verscheen, *Fierce Attachments,* en die nu net in vertaling is uitgekomen onder de titel *Verstrengeld.* 'Over mijn moeder, de liefde en New York' luidt de simpele ondertitel van een opmerkelijk fijnzinnig en gelaagd egodocument. Gornick is 45 hier, en haar moeder is 77. Inderdaad, inmiddels is de schrijfster

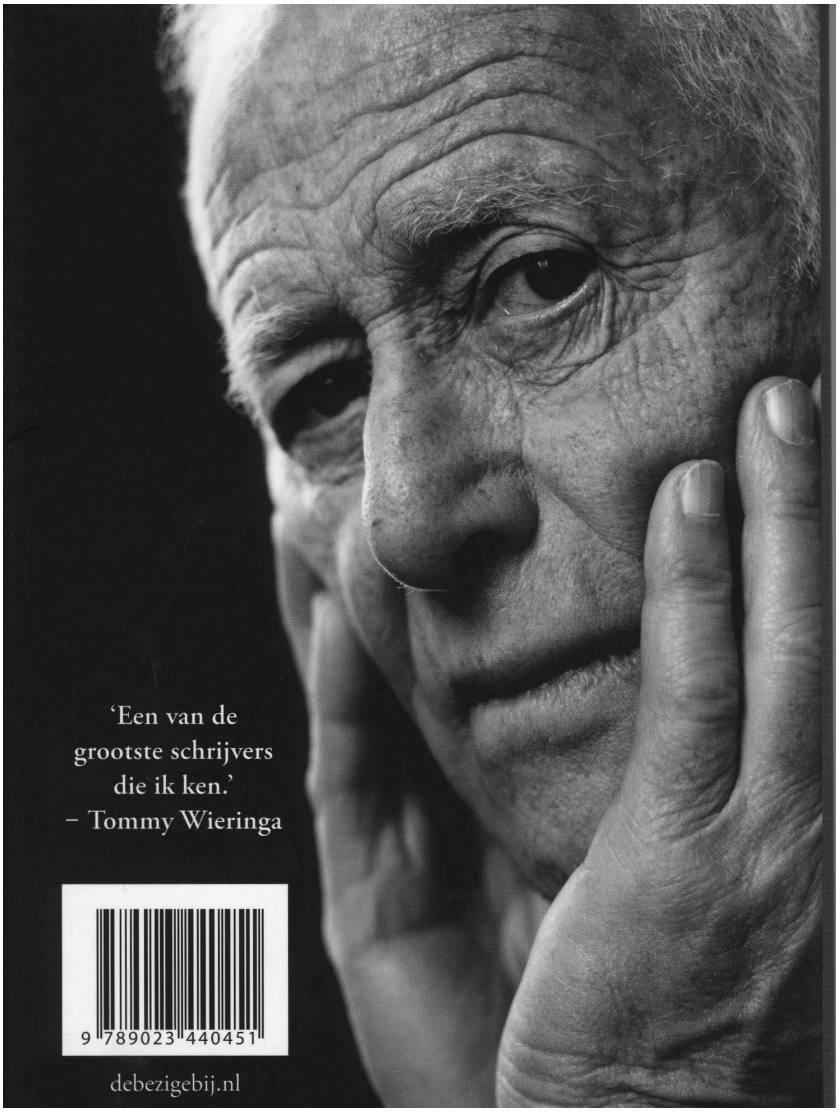

James Salter, Achterplat van *De kunst van fictie*

81. Ze is van de generatie van Marilyn French, Gloria Steinem, Shulamith Firestone, oftewel de wegbereidsters van de Amerikaanse vrouwenbeweging in de jaren tachtig…
De wereld die Gornick oproept, via herinneringen aan haar jeugd in de Bronx en de gesprekken met haar moeder, al wandelend langs de ankerplaatsen van hun gedeelde leven op Manhattan, is er eentje bevolkt door vrouwen die het huishouden bestierden, de kinderen grootbrachten, hun man min of meer ter wille waren. De dochter kent het, snapt het, en tegelijkertijd is het het leven waaraan ze zelf voortdurend bezig is geweest te ontsnappen. Gornick schrijft zintuiglijk en gedetailleerd; ik zie de buurvrouwen oftewel tantes uit hun raam leunen, ruik het wasgoed dat tussen de smalle straten aan een wirwar van lijnen hangt te wapperen."
€ 19,99

James Salter *De kunst van fictie*
Een klein literair testament zou je dit boekje kunnen noemen, de neerslag van drie lezingen die James Salter (1925-2015) een paar maanden voor zijn dood gaf aan de Universiteit van Virginia. Lezingen over zijn favoriete schrijvers en één over het schrijven van een roman.
Hij schrijft over het maken van aantekeningen, het belang van de eerste zin en de pijn van afwijzingsbrieven. En over de auteurs die hem vormden en waarom die hem zo dierbaar waren. Over Isaac Babel, bijvoorbeeld, wiens 'tot een adembenemende intensiteit' bijgeschaafde zinnen hij 'een handvol radium' noemt.
Hij schrijft over zijn favorieten op de manier die wij kennen van Wim Brands en Adriaan van Dis: aanstekelijk en persoonlijk.
€ 14,95

Net voor de deadline van dit nummer van *JaGDaF* is een belangrijk boek verschenen dat wij hier alleen kunnen noemen en in een volgend nummer uitvoerig zullen bespreken.
Het gaat om ***Geschiedenis van de joden in Nederland - onder redactie van Hans Blom, David Wertheim, Hetty Berg en Bart Wallet.*** Het kost € 49.95

Geef eens een abonnement op JaGDaF cadeau.

Als u iemand in uw omgeving die geïnteresseerd is in het Jodendom een cadeautje zou willen geven, denk dan eens aan een abonnement op JaGDaF.
Voor slechts € 18 (meer mag ook) geeft u een jaarabonnement waaraan voor de ontvanger door het gevarieerde aanbod in artikelen
veel plezier te beleven is. Bovendien steunt u daarmee JaGDaF in haar voortbestaan.

Gewoon een keer doen!

Een abonnement geven, kan door minimaal € 18 over te maken naar de bankrekening van JaGDaF (zie Colofon) met vermelding: geschenkabonnement voor (naam en adres van de ontvanger)

Nawoord bij ‘Rondom boeken’

Een persoonlijke noot

Op 4 april 2016 maakte dichter en VPRO-programmamaker Wim Brands (1959) een einde aan zijn leven. Hij liet vele honderden gedichten na en uren radio en televisie, voor het merendeel gewijd aan schrijvers en boeken.
De laatste 11 jaar van zijn leven presenteerde Brands elke zondagochtend het programma *VPRO Boeken*.

Wim Brands was een begenadigd interviewer. Ik was een grote bewonderaar van hem. Hij was er iedere zondagochtend. Wie hij ook maar tegenover zich had zitten – het maakte niet uit – altijd weer was ik verbaasd over de manier waarop hij ‘iemand tot leven’ bracht, maakte ook niet uit over welk boek het ging. Hij kon luisteren en bescheiden, maar op een intrigerende manier, vragen stellen.

Ik was totaal van slag toen de mededeling kwam dat hij uit het leven was gestapt. Hoe kón dat? En eigenlijk kan ik nog steeds niet naar dat programma kijken. Nadat ik *Alles komt goed over Wim Brands* had gelezen, begon ik er iets van te begrijpen.

‘Boeken op reis’ was een paar jaar geleden een toevoeging aan het wekelijkse programma.
Voor ‘Boeken op reis’ ging Wim Brands naar Israël. Daar, in Israël, interviewde hij David Grossman. Hij was zelf erg trots op dat interview.
En terecht!
Bij wijze van in memoriam en ter herinnering aan hem, herhaalde de VPRO op zondag 17 april dit interview en vooral ook portret van David Grossmann naar aanleiding van het boek *Uit de tijd vallen*. Over het verdriet van ouders die een kind verloren hebben.

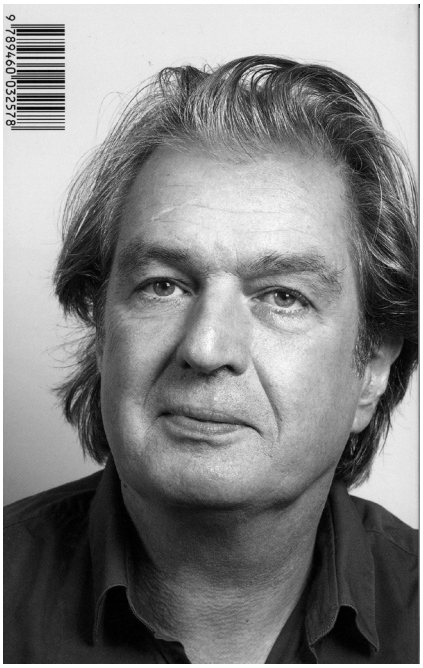

Achterplat
Alles komt goed. Over Wim Brands.

Voor iedereen die een computer heeft, google: Wim Brands interviewt David Grossman. Een aangrijpende film.
Voor diegenen die geen computer hebben: ga bij iemand op bezoek die wél een computer/laptop/tablet of wat ook maar heeft, en bekijk dit hele bijzondere portret.
Ik heb het een paar jaar geleden gezien, maar heb het nu weer 3x bekeken, met andere ogen – begrip, zowel voor Wim Brands als voor David Grossman.

Ruth Lipschits-de Leeuwe

Bericht van Stichting Stolpersteine Schilderswijk Groningen

www.stolpersteineschilderswijkgroningen.nl

Op zondag 6 augustus a.s. komt Gunter Demnig wederom twintig Stolpersteine leggen in onze Schilderswijk. Daarnaast legt hij ook een Stolperstein in de Folkingestraat en vier Stolpersteine in de Troelstralaan.
Op 6 augustus gaat het om Stolpersteine voor een verzetsstrijder en voor weggevoerde Joodse wijkgenoten aan de Westerhaven, in de Wassenberghstraat, in de Jozef Israëlsstraat, in de H.W. Mesdagstraat en op de Kraneweg. Wij hopen dat er, ondanks de zomervakantie, veel belangstellenden aanwezig zullen zijn. Er komen tal van nabestaanden uit binnen- en buitenland die onze aanwezigheid als steun ervaren en die steun zeer op prijs stellen! Eén van degenen voor wie op 6 augustus een Stolperstein zal worden gelegd is *Lajb Lichtenstein.* Hij was voorzanger in de Groninger synagoge en hij componeerde ook liederen. Enkele van zijn liederen zullen na afloop van de plechtigheid in de wijk, in de synagoge in de Folkingestraat ten gehore worden gebracht. Kijkt u vooral op onze website voor het programma.
Op **donderdag 19 oktober a.s.** vindt er ook een Stolpersteinlegging plaats. Gunter Demnig zal daar niet bij aanwezig zijn. Met behulp van de stratenmaker van de gemeente Groningen zullen wij met elkaar 20 Stolpersteine plaatsen in de Wassenberghstraat, in de H.W. Mesdagstraat en in de Jozef Israëlsstraat. Het precieze programma voor die ceremonie is nog niet bekend, maar wel is zeker dat ook dan diverse nabestaanden aanwezig zullen zijn.

Foto: Internet

Mocht u ons werk financieel willen steunen dan volgt hier ons rekeningnummer: NL36 INGB 0006 5011 85 t.n.v. Stichting Stolpersteine te Groningen.
Voor verdere informatie hierover verwijzen wij naar onze website.
Elke bijdrage is welkom.

Matteke Winkel

Grafitti

Een flatmuur ter ere van dappere diplomaten

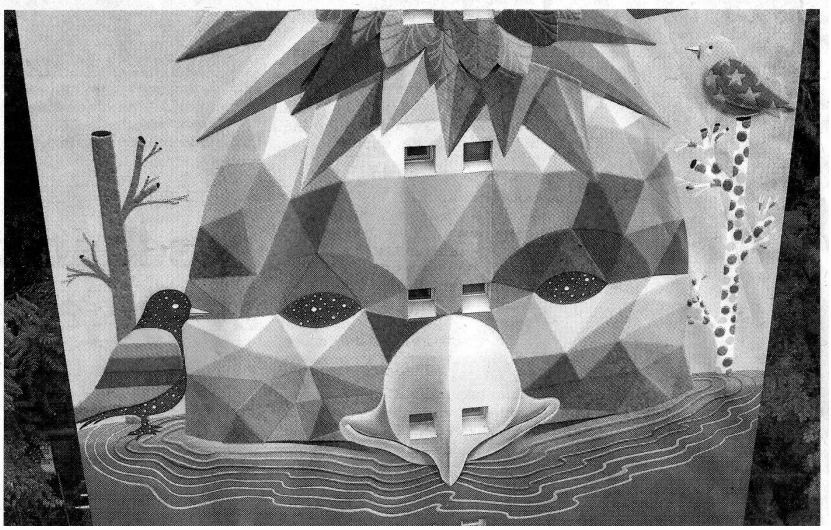

De Spaanse Okuda San Miguel heeft een flatmuur in Boekarest in drie dagen volgespoten met een grafitti-kunstwerk (het kostte meer dan een jaar om de benodigde vergunningen te krijgen) ter ere van twee Spaanse diplomaten die in de oorlog honderden Joden hielpen vluchten voor de Holocaust. In Boedapest en Sofia komen soortgelijke muurschilderingen.
Uit: *Friesch Dagblad,* **10 juni 2017**
Foto: EPA

Loeach

voor de Loeach en informatie:
Iet Schabbing, Mauvestraat 9,
8932 KH Leeuwarden
Tel. 058 2121524
E-mail: ietschabbing@hotmail.com

Friesland
Voor info van de bijeenkomsten in het nieuwe seizoen; neem contact op na augustus met Richard Frankfort 0592 399366 Richard@Frankfort7.nl of Ro Dalsheim 06 23502077 rodalsheim1937@gmail.com
Voor de bijeenkomsten van het Genootschap Nederland-Israël; zie op de website: genootschap-nederland-israel.nl (afdeling Leeuwarden).
>vóór 9 september
Bestel vóór 9 september je lieve WIZO-bloemenwensen voor Rosj Hasjana, via e-mail friesland@wizo.nl of tel. 058 2121 524. Wij bezorgen je bestelling op 19 september.
>17 september
Tresoar, Boterhoek 1, 8911 DH, Leeuwarden. 8ste editie van De Jofel Cultuurdag. Vanaf 1 september info op; http://site.google.com/site/jofelcultuur.

Groningen
Synagoge, Folkingestraat 60, 9711 JZ Groningen. Entree instap-rondleiding € 5, kinderen t/m 16 jaar gratis. Afspraak voor groepen email: info@synagogegroningen.nl tel. 06 2819 2619 op werkdagen tussen 13-17 uur. Openingstijden dinsdag t/m vrijdag en zondag 13-17 uur. Voor info www.synagogegroningen.nl
> vanaf september 2017
Van 19.30-21.30 uur, inloop 19.15 uur op de maandagavond in de Folkingestraat Synagoge, Groningen. Israëlische-, Chassidische-, Klezmer- en Jiddische dansen leren. Kosten € 8. Opgave en info wolffkadee@outlook.com of 06 339 80 345.

Landelijk
In Herinneringskamp Westerbork is vaak op zondag een bijzondere bijeenkomst. Zie www.kampwesterbork.nl
> van 12 mei t/m 26 augustus
In Museum Sjoel Elburg zijn 20 quilts tentoongesteld met thema's uit de Tora, die gemaakt zijn door de joodse textielkunstenares Marlene Sanders (1948). Voor info, zie hieronder.
>7 september 2017 t/m 6 januari 2018
Museum Elburg, Graaf Hendriksweg 2, Elburg. De tentoonstelling 'christendom en antisemitisme', wil de kennis hierover vergroten. Info www.sjoelelburg.nl of info@sjoelelburg.nl of tel. 0525 681546.

Joods Cultureel Kwartier
Het Joods Historisch Museum, het JHM Kindermuseum, de Portugese Synagoge en de Hollandsche Schouwburg vormen samen het Joods Cultureel Kwartier, waar u met één kaartje van alle vier kunt genieten.
Voor info over tentoonstellingen en evenementen in het Joods Historisch Museum, zie www.jhm.nl en www.jhmkindermuseum.nl
>29 mei t/m 24 september
17.00 uur, JHM, Kunstkabinet, video 'False Testimony'.
>29 mei t/m 24 september
Tentoonstelling 'Van fauvisme tot surrealisme'. Joodse avant-gardekunstenaars uit Hongarije. Voor het eerst in Nederland te zien!
>30 juni 2017 t/m 7 januari 2018
The Jewish Jukebox: 100 jaar muziek op schellak en vinyl.
>20 oktober 2017 t/m 25 maart 2018
In 2017 markeert het Joods Historisch Museum het honderdste geboortejaar van de kunstenares Charlotte Salomon met een bijzondere tentoonstelling gewijd aan haar artistieke nalatenschap: het kunstwerk Leven? Of Theater?
>van 2 september 2016 t/m 31 december 2019
In het Nationaal Holocaust Museum de tentoonstelling 'Kom vanavond met verhalen'.
>van 27 maart t/m 3 september 2017
In het Nationaal Holocaust Museum, 'Leven en werk van 2 vergeten exil-fotografen'.

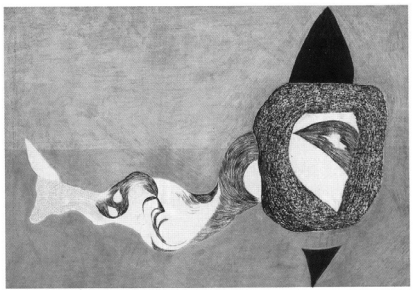

Tentoontelling JHM
'Van Fauvisme tot surrealisme'

Van boven naar beneden:
Lili Ország, Vertrekker, 1955

Hugó Scheiber, Zelfportret, ca. 1922

Lajos Vajda, Monster in blauwe ruimte, 1939

Feestdagen
>11 juli
Vastendag 17 Tammoez/ ta'aniet sjiva-asar be Tammoez.
Begin vasten 1,46 uur.
>31 juli
Begin vasten: half uur voor nacht.
>1 augustus
Tisja be Av / ta'aniet tisja be Av.
Verwoesting van de Tempel.
>20 september
Begin jomtov 18.55 uur.
>21 september
Eerste dag Nieuwjaar/ Rosj Hasjana 5778.
>22 september
Tweede dag Rosj Hasjana/ Nieuwjaar 5778.
Begin sjabbat 18.55 uur.
>24 september
Vastendag Gedalja/Tzom Gedalja.
Begin vasten 5.48 uur.
>29 september
Begin vasten en werkverbod 19,00 uur.
Kol Nidrei
>30 september
Jom Kippoer/Grote Verzoendag.
>4 oktober
Begin jomtov 18.55 uur.
>5 oktober tot 11 oktober
Eerste dag Soekot/ Loofhuttenfeest.
>6 oktober
Tweede dag Loofhuttenfeest/ Soekot.

Sjoeldiensten

In Leeuwarden worden sjoeldiensten gehouden in de synagoge Slotmakersstraat 16. Wilt u informatie over de Joodse Gemeente, joodse lessen of over de diensten, dan kunt u bellen met de heer B. Troostwijk,
tel. 058 2884521.

Progressief Joodse Gemeente Noord-Nederland (PJG NN)
www.pjg-noordnederland.nl
Elke drie weken sjabbatochtend- of vrijdagavonddienst, en de feestdagen.
Verdere informatie via e-mail:
post@pjg-noordnederland.nl
secretariaat: tel. 0596 567649
voorzitter: tel. 050 3142971
In Groningen wordt eenmaal per veertien dagen een sjabbatochtenddienst gehouden in de synagoge Folkingestraat.
De woensdagavond voorafgaand aan de sjoeldienst is er een lernavond over de sidra van de week.
Wilt u info over de diensten en de lernavonden, dan kunt u mailen naar info@nig-groningen.nl
Bezoek onze website:
www.nig-groningen.nl

Voor informatie over de **Joodse Gemeente in Drenthe** kunt u bellen naar mevrouw Friedejet van Blankenstein,
tel. 0592 357149

Het Nieuwe Jaar 5778

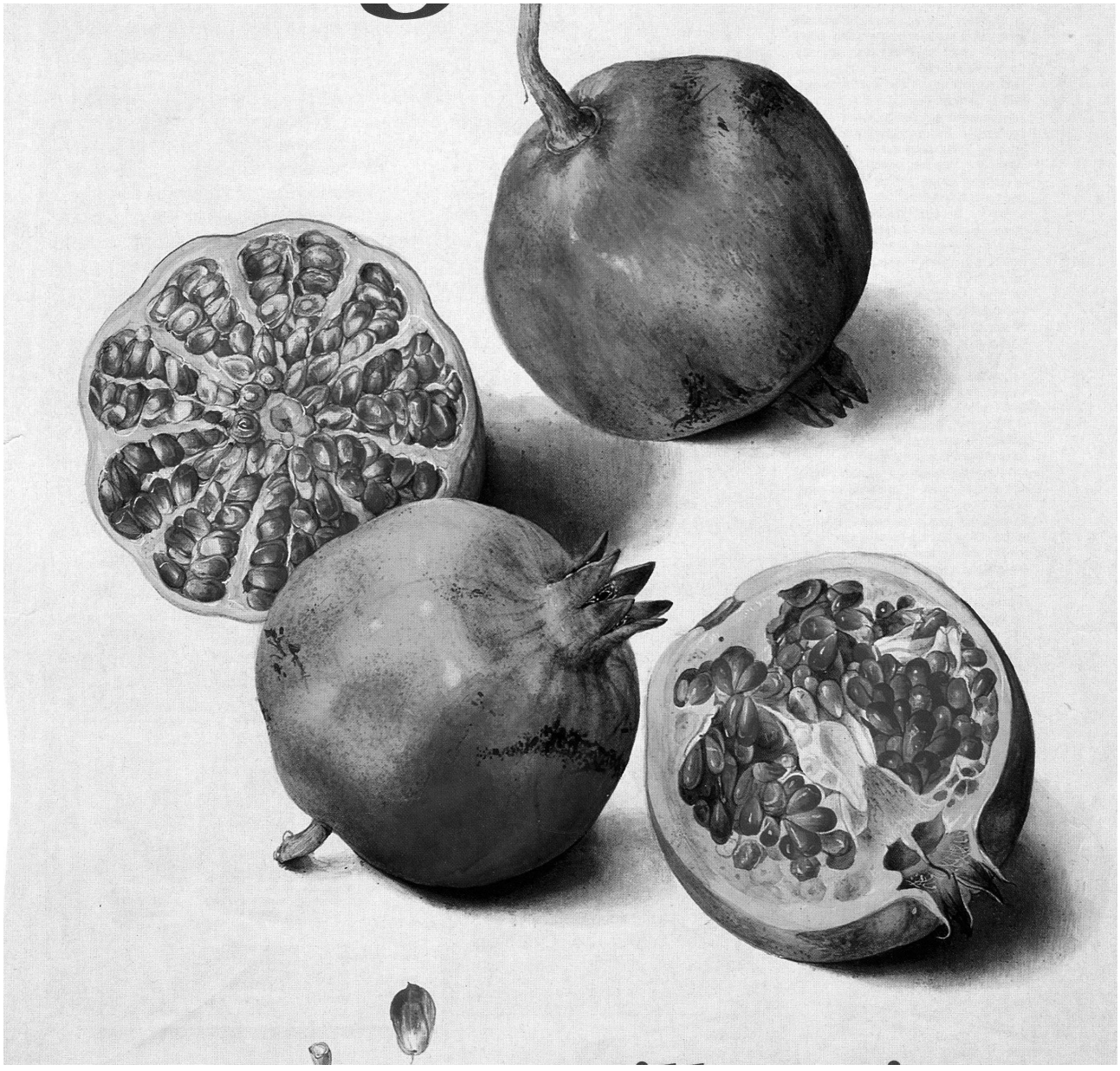

Het nieuwe jaar 5778 begint op 1 en 2 Tisjri (21 en 22 september).
Dat duurt nog een zomer lang!
Het volgende nummer van *JaGDaF* verschijnt echter ná Rosj Hasjana.
Aarzelend – vanwege het vroege tijdstip – maar toch, zijn wij waarschijnlijk de eersten die alle lezers nu alvast een heel goed, zoet, voorspoedig en vooral gezond 5778 toewensen.

Joodse feest- en treurdagen 5777/2017

5777

11 juli	Sjiva-asar beTammoez
1 augustus	Vastendag van 9 Aw

5778

21 en 22 september	Rosj Hasjana
24 september	Vastendag van Gedalja
30 september	Jom Kippoer
5 en 6 oktober	Soekot
12 oktober	Sjeminie Átseret
13 oktober	Simchat Tora
13 t/m 20 december	Chanoeka
28 december	Vastendag van 10 Tewet

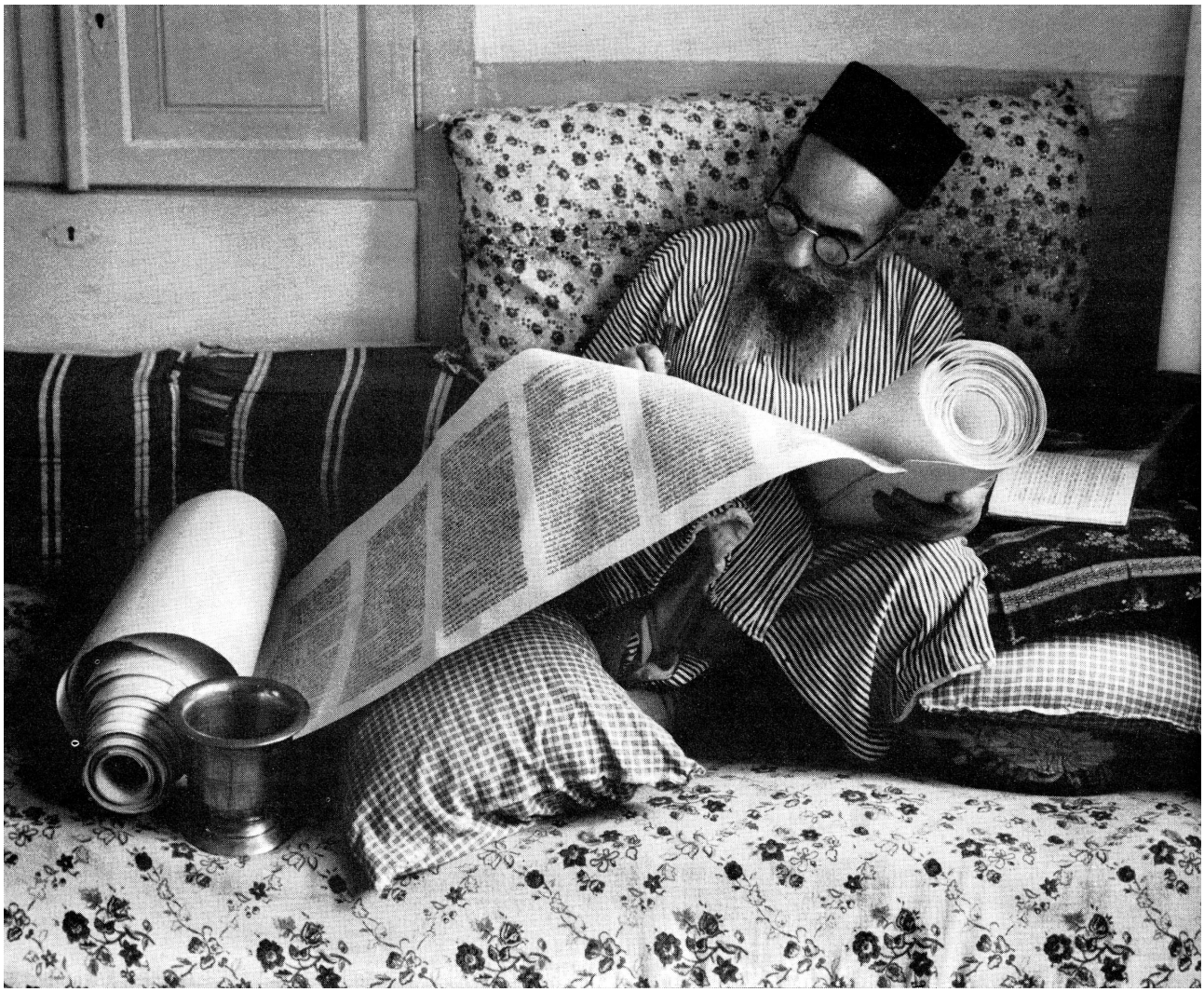

Een orthodoxe Sofeer uit Jemen die voorzichtig een oude Torarol corrigeert.

schoenen & laarzen
sundance KID
Groningen, Carolieweg 23, 9711 LR • Tel.(050) 313 60 73 • fax (050) 312 57 70

BOEKHANDEL
GODERT WALTER
Literatuur
Geschiedenis
Judaïca
Groningana
Architectuur
Natuur & Landschap
Oude Ebbingestraat 53
9712 HC Groningen
050 - 312 25 23
info@godertwalter.nl
www.godertwalter.nl

DRUKKERIJ
GERLACH
25 jaar
drukker van JaGDaF!
Huisstijlen • Leaflets • Bloks •
Posters • Logo's • Full colour
Voor kwaliteit en service zit u bij ons goed!
Ulgersmaweg 13 ○ 9731 BJ Groningen
tel. 050 - 577 07 22 ○ fax 050 - 577 76 26
info@drukkerijgerlach.nl ○ www.drukkerijgerlach.nl

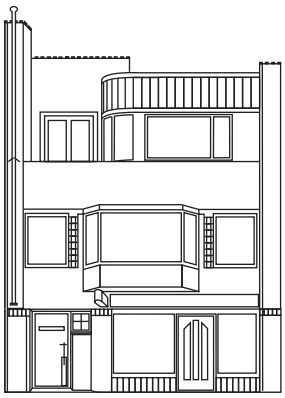
Atelier CeesWolf Goud- & zilversmid Restaurator
Voor onderhoud en reparaties aan uw
dierbare sieraden of gebruiksvoorwerpen
gaat u natuurlijk naar het meest betrouwbare adres.
adres Westerhaven 11 tel 050 - 3124098 e-mail info@atelierceswolf.nl